

ՅՈՒԲԵԼԵԱՆՆԵՐ

ՕՇԱԿԱՆԸ ԻԲՐԵԻ ՔՆՆԱԴԱՏ

«Սիոն»-ի նախորդ էջերուն մէջ, երկու յօդուածներով, փորձեր էինք տալ Օշականը իբրեւ մարդ և գրագէտ: Այս յօդուածով կ'ուզենք փերքերիլ զինքը իբրեւ մեծ դատողը մեր գրականութեան:

Արուեստով քննադատ մը չէ Օշականը, ճակատագիրը այդպէս էր կարգադրեր որ իր գործին մէկ կարևոր մասը իյնայ այս կալուածին մէջ: Հետևաբար իր մօտ քննադատութիւնը մեր գրականութեան վրայ հսկումի գործ մը չէ, պատճառ անշուշտ որ հակառակ իր խստագատութեան և հրամայական ժխտում-գովթանքի մէջէն ընտրելու և մատնանշելու լաւագոյնները: Իրեն համար քրննադատութիւնը գրականութեան մէկ մէկն է, զատորոշելու զեղեցիկը և սիրել տալու զայն:

Քննադատութիւնը իր բարձրագոյն առումին մէջ, ըստ Օշականի, ինքնուրոյն արուեստ մըն է, իսկ քննադատը արուեստագէտ, այսինքն կեանք ներշնչելու ատակ միտքը: Քննադատութիւնը տակաւին իրեն համար ստեղծագործութիւն մըն է ստեղծագործութեան մէջ: Որովհետև որքան ատեն որ քննադատը ենթակայօրէն կը կենայ իր զատումին առարկայ գործին առջև, չի կրնար կրաւորական պատգամաբեր մը ըլլալ միայն, այլ սուգակ մը որ կը ջանայ վերերելու զաղտնիքը գործին՝ նոյնիսկ հեղինակէն անդին: Իրական քննադատութիւնը արտայայտութիւն մը ըլլալէ աւելի տպաւորութիւն մըն է, և նկատի ունի հեղինակին գործը իբրեւ մեկնակէտ նոր ստեղծագործութեան մը: Այս էր պատճառ անշուշտ որ հակառակ իր խստագատութեան և հրամայական ժխտումներուն, մարդիկ տեսան որ այս պարսաւագրի կոշտ կեղևին տակ կար քննադատ մը, որուն վարիչ զազափարները մնայուն էին և թէ ան մէկէ աւելի լարեր ունէր իր աղեղին վրայ:

Գրականութիւնը ստեղծագործութիւն մըն է, կեանքի հրաշքը: Բնութիւնը Աստուծոյ արուեստն է, իսկ արուեստը մարդուն բարձրագոյն բնութիւնը: Արուեստի գործ մը էապէս նմանութիւնն է բնութեան և կեանքին, այս նրմանութիւնը սակայն ընդօրինակութիւն մը չէ, այլ յօրինում: Արարիչը լեցունցած է աշխարհն ու մարդուն հոգին կեանքով, երազներով, յոյսերով, պատրանքներով, արցունքով, ծիծաղով, ստրկութեամբ և հերոսութեամբ: Գրողգէտին գործն է տալ այս բոլորը բխումի և բախումի իրենց երկունքներով: Գրականութիւնը պերճանք մը չէ, այլ հայելի մը անհատին կամ հաւաքականութեան ապրումները ցոյացնող, առանց չպարի և կեղծիքի: «Ի՞նչ մոռնաք», կ'ը-

սէր յաճախ Օչականը, «թէ ողորմելի բայց ողջ կատու մը հազար անգամ աւելի կ'արժէ քան սատկած առիւծ մը»:

Մինչև Օչական մեր մէջ քննադատութիւնը վերածուեր էր փոխադարձ գովեստի և պարտաւի: Երբեք Զօպանեան, Արփիարեան, Զօհրապ և Յարութիւնեան կ'ընէին իրենց դրադատումները տոանց խորունկ ակօսի և լայն հորիզոնի: Կը ներկայացնէին գործերը աւելի շատ բացատրելով քան մատնանշելով, դատելով քան զգալով: Այս անուններէն կը զատուի Զօպանեանը՝ որուն քննադատական սուղումները մեր անցեալի ընդերքն ի վար, անշուշտ կը խօսին մեղի, սակայն իր դատումները չեն ազատագրուած տպաւորութեանց ենթակայութեան մը: Զիշդ է թէ նորերու նկատմամբ եղած է բարեացակամ, իսկ հիներու դէմ ոչ պատկերամարտ, որդեգրելով թերեւ մեծ քննադատներէն Ալէնթ Պէօլի խօսքը թէ ըսոր յայտնուող տաղանդ մը քաջալերելու և ուղղելու լաւագոյն միջոցը անոր զիտուն կազմար մը չնետելն է: Գրական քննադատութիւնը մեր մէջ լրացրական ջրուիկն էր: Ձեռ ուզեր ըսել թէ վերոյիշուած անուններուն՝ Զօպանեանով զխառնուած, պակասած են զազափար, հասկացողութիւն, դատում, զարգացում: Ասոնք բոլորը մէկ կը չինեն պարկէշտ մտաւորականը, բայց ոչ այն միւս տիպարը որ այլամիթօթէն իր ուժերը պիտի յատկացնէ դիւքերու, գործերու ճանաչողութեան, գրականութեան ընդհանուր ըմբռնումի մը՝ ստեղծելով իր բեմը:

Իր քննադատական ընդարձակ գործին մէջ, Համապատկեր Արեմտահայ Գրականութեան, Օչականի ներկայացուցածը յաջորդականութիւնը չէ միայն երկերու, որոնք կը կազմեն չղթան Հայ գրականութեան, Զարթօնքի սերունդէն սկսեալ մինչև Արուեստագէտ սերունդի վերջին մնացորդները, ոչ ալ նկարահանուցէր այն զրազէտներուն, որոնք կառուցին մեր գրականութիւնը իր եղափոխութեան և սեռերուն մէջ: Այս ամէնը գինք կ'ըրադեցնեն անշուշտ, սակայն գրական երկերուն նկատմամբ ան ունէր աւելի աւագ մտահոգութիւններ, վերածելով զանոնք քանի մը պարզ բայց կենդանի տարազներու:

Իրեն համադրական քննադատող իրեն ներկայացող գործերուն մէջ Օչականը կ'որոնէ առականութեան հաւաքական գոյանութիւն, ցեղային ապրումներու սարսափ, մեր միտքին քանդակները, մեր երեակայելու ուժը, մեր արուեստի զգայարանքին կնիքն ու փաստերը, մէկ խօսքով մեր հոգեղէն մարմնին սեւեռումը: Ապա մտայնութիւններ՝ որոնք գրական սեռերու մէջ բխելուցանալէ առաջ ապրեր են մեր հոգիներուն խորը, թաւալքեր են կենսաբան մեծ զարկերակին ներքեւ, ստեղծելով բունկումներ, փուլումներ, ժայթքումներ, աղէտներ, յաղթանակներ, յարգարելով ճակատագիրը մեր ժողովուրդին:

Արեմտահայ գրականութիւնը իրեն համար իրարմէ խռովիչ պատգամներու հանդէս մըն է, բարեխառնութիւններու մըցարան: Ընդել այս բարեխառնութիւններու ծածուկ բաղադրիչները, շարժումներուն սիրտը, գործերուն յատկար, մտայնութեանց թուրուր, իրողութիւններ են, որոնք կը պահանջեն կրփական տարրադուլութեամբ միտք մը, որ ընդգրկէր մեր ամբողջ խնացական վաստակը, իջնէր մեր գրականութեան բմբռնումին՝ տարօրէն թելադրէ և ըզզիտող խորութեանց քանի մը կառկառուն ցուցմունքներու ճամբով, կերպադրելու մեր հոգին, դարերու սանդուխներէն, մեզ յայտնաբերելու մեղի:

Նկատի ունի նաև ժամանակի տիրող զառափարները, տարողութիւնը մեր գրականութեան յեղաշրջումին, վիճակներ՝ որոնք մեր ժողովուրդի կեանքին վրայ բացուած արեւնաւ լուսամուտներ են, թուխտ կամ մեռելական, զանդուածն ու գրողը իր տեսիլքին, ճշունդին ու կիրքին մէջ ընդգրկող: Մէկ խօսքով մեր քաղաքական տաղանդները, կսկիծները, տնշիւրը, քաղցրութիւն-

ները, խոյանքները, լքումները, որոնք գրական կերպարանքներու տակ կը սեւեռեն իրենք զիրենք սերունդներու տնոգութեան մէջ, կը կերպադրեն շրջանները, և ցեղային գիծերու վրայէն նոր լոյս մը, նոր խորութեան ակօս մը կ'ապահովեն:

Օչականը կը ծանրանայ գիտութեամբ այն գործերուն, ղէմքերուն և ևրևոյթներուն վրայ, ուր մեր ժողովուրդին մեծ արժանիքը, առաքինութիւնը, նոյնիսկ թերութիւնը, բայց սեւեռած կենդանի կերպով, ինքզինքը նկատած ման պարտադրող: Այդ է պատճառ որ իր քով չյարգուին պատկերացման, անդրադարձումի, թրուածի և առաքման տւանդական կարգերը, բաժանումները, համախմբումներու կաղապար դարձած կերպարանքները:

Օչական առհասարակ նկատուած է հարթող և կործանարար քննադատ մը մեր մէջ, սակայն արդար բոլարու համար պէտք է ըսել թէ այդ վերադարձը շատ մակերեսային է, գործողութեամբ յաճախ անոնց կողմէ՝ որոնք ուղեցին մեր դրականութեան բարձրագոյն աթոռներուն վրայ և սեղ ունենայ: Ոչ մէր արժէքներուն, մեր փառքերուն և մեր գեղեցկութիւններուն նկատմամբ եղած է այնքան խանդավառ և չեփոքած անոնց արժէքը, որքան Օչականը: Վկայ Գուհանի, Մեծարենցի, Վարուժանի, Թէքէնի, Երուստի, Պարոնեանի, Տիկ. Լուսինյանի և Թյկաթիցիի նկատմամբ ունեցած իր անխառն հիացումները և Համապատկերի մէջ անոնց նուիրուած լայն տեղը, որոնք հետու կործանման առուերներ յորինելէ, շինել խանդավառութիւններ և փառաբանութիւններ են: Գալով իր կշիռին, ատիկա ներկայացուած գրական գործերու կենդանի մասի քանակով է պայմանաւոր, երբ կայ այդ կենդանի փշրանքը, ատիկա բաւ է պինդ մեղմելու և նոյնիսկ խանդաղատադին զգացումներու առաջնորդելու: Այսպէս Սրտանձառանցի մը, Խրիմեանի մը մէջ ան արժէք կը տեսնէ, հակառակ որ անոնք դժուար կը գետնուին զուտ գրական ճաշակներու պահանջին մէջ: Բայց երբ չի գտնար այդ կենդանի մասը Սիւլիի մը կամ Թէրզեանի մը պարապային, թրինակի համար, կ'ըսէ իր ցաւը այդ յուսահատութեան մասին անկեղծութեամբ և տաղնապով: Միջ բոլորիս անձնօթ չէ քիչ մը դժուարահոտ՝ բայց խղճմտորէն կերպարանուած իր գաղտնաստ մեր իրաւ արժէքներու մասին, սկսեալ դպրոցի սեղաններէն մինչև բարձրագոյն աստեաններ մեր մտքի հանդէսներուն:

Համապատկերին մէջ ժամանակ, զայն լեցնող իրադարձութիւններ, անոնց ընդմէջէն ծնունդ առած դժբախտութիւնները և անոնց տիրապետումի ճիւղը, իրարու կը յաջորդեն և զիրար կ'ամբողջացնեն: Նոր է նոյնպէս իր դրականութիւնը տեսնելու եղանակը, ցեղային արժէքները, ժամանակի տաղնապը իր շուքերով և լոյսերով, իր Ֆիգիք և պատմական իրադարձութիւններով, իրարու կուգան կերպարանելու համար շրջանը: Հեղինակները յաջող կամ տրտուած անբախտարներ են լոկ, առիթներ, ինչպէս կ'ըսէ Ոչականը, բայց և համար դեհարժեւոր, որ իրենցմէ անդին մեր գրականութեանն է, մեր ժողովուրդին:

Վէպ մըն է Համապատկերը, և ուրիշ ինչ կրնար բայց, երբ տալ ուղեինք մարդկին ու ապրումները հարադատորէն իրենց ժամանակին մէջ: Օչականը հաւատարիմ քննադատական այն մեծ տարազին թէ՛ դատելը վերստին անդձեւ է, կ'ապրի տաղնապը բոլոր անոնց, որոնք կը կանչուին իրմէ հաշուեյարդարի նստելու համար, և արտառուջ է որ ան աւելի կուտայ քան կ'առնէ. որքան մեծ է իր համարանքը մեր գրչի աշխատանքներուն նկատմամբ, այնքան խանդավառ է ինքր այն քիչովն իսկ՝ որ մերն է սակայն: Մի գրամանաք, եթէ բոսմ, թէ Օչական ինչպէս Համապատկերի, այնպէս ալ իր բովանդակ գրականութեան պարապային, կը զգայ ու կը տեսնէ աւելի իր ջիւղերովը, քան ու-

զեղում, որ կրնայ զմեզ ընել ժլատ ու առարկայական: Անոր համար է որ իր վեպերը՝ մարդեր են, կենսադրույթիւններ. իսկ իբր զատումները վեպեր: Համապատկեր հետաքար մարդերու հանդէս մըն է, ուր միտն ու միտքը, իր բառով, երազանքն ու յոյզը, և անբաժնելի կերպարանքները իրարու կը խառնուին, ստեղծելու համար այն անօրինակ համայնապատկերը՝ որ Համապատկերին է: Առաւելութիւնն՝ որ մեթոտին. բայց մեթոտ մը չէ զորմուղրուածը, ոչ ալ յոյսք մը, որ դատումի կերպ մը և կեցուածք մը կ'ենթադրէ, ժամանակի մէջ ընթացք առած, ժամանակի ախորժակներուն և յղացքներուն միտող: Օչականը կ'ապրի շրջաններն ու մարդերը, տարօրինակ հեռազգայութեամբ և թափանցումով, և այս մտերմիկ հոգեխառնութիւնը, ժամանակէն և ընդունուած հրամանակարարելէն վեր և դուրս այս ողբերգութիւնը, մտածումը իրն է, պինք: Դ՛րածը են կեանքի մէջ անանձն մենամոյի մը և անմատնակ պրոպէտի մը ու պատուի մը նոյն ատեն: Ան ամէն սեռի մէջ ինքզինքն է որ կուտայ, նոյնիսկ այն ատեն երբ կ'ուզէ վկայութիւնը ըլլալ իր սերունդին և հանգչար իր ժողովուրդի թաքուն ուժերուն: Ժամանակ, տեղ, դէպքերն ու վկայութիւնները, իրեն համար կորչական մասեր են անցեալին, և թէ թիւն, թուականն, փառանքն, պատմական ստուգութենէն վեր չտիրապետէ ողբելի իրականութիւնը:

Օչականը Համապատկերը վերածեր է կեանքի կրկնի մը, ուրկէ մեկը կը բերուն սրտատու: Վկայութիւններ, որոնք աւելի կ'աճեն թոն հաւաքական և համեմատական նման գործերը օտարներու մօտ: Օչականի գործին մէջ զէպքերը, թուականները, մարդերը, մտայնութիւնները, հոգեբանութիւնը կը տերապագրուին և մեզի կուգան նոր կնիքով մը՝ ուր կ'պահնէ իրականութիւնը, ինչպէս անոր անորապարձ երկարաձգումը, չըջան և շրջաններէ տլ անդին: Հետևաբար անոնք որ պիտի ձևեն Համապատկերը, մատնադրական ծանօթութիւններու մթերքն աւելի, պիտի գտնեն Հոն վերադարձութիւնը մեր անցեալ կեանքին, որ իբրեւ զէպք, գործ, մտայնութիւն, հոգեբանութիւն և ազդեցութիւն, լիովին արժեւորել վերջ, եղած է նաև ապրումներու հանդէս մը, ուր կայ կնիք և ջերմութիւն, այսինքն խանգալուտ այն դիմաւորումը՝ զոր Օչական ունի մեր գրչի և գրքի հերոսներու նկատմամբ: Անցեալը և դժգոյսը իրեն համար յուսանկարներ և յայնմուտքային վկայութիւններ չեն, այլ կենդանի իրականութիւն մը, և էջերը յաճախ կը դադրին թուով ըլլալէ ու կը դառնան բարակուած սիրտ և չնչմարուած ոգեբանութիւն, և այս բոլորը սրբապարտ և նոր, կարծես առաջին անգամ յոյսին բացուած:

Կեանքի մեթոտին բարիքն է ասիկա որով մտածումները կը վերածունեն կեանքի կտորներու: Այնքան ուժով է խառցած կեանքին սիրապլին ձողողութիւնը որ րնթերցողը անողախարար առնուած այդ թափին մէջ, չզգար թէ ինչպէս կը քայլէ էջերուն հետ: Կրկնեցէք ապրումի այս ձևը հեղինակներուն ալ լրջալ, իրաւաստիւրբ անոնցմէ կը դառնայ գումարը հագորարար ապրումներու: Ամէն մէկ հեղինակ այսպէս գոյ ապրումներու հանդուց մըն է, և երբ Օչական կախարդական իր մատովը կը հպի այդ հանգոյցներուն, անոնցմէ հոսող, յատկող կեանքը միզ կը նուսճէ: Ահա Օչականին թրած նորութիւնը: Հայ քննադատութիւնը Օչականով դրական սեռ մը կը դառնայ, զգայութեան և դատումի խառնումով, զիրքերու մէջէն բայց վեր անցնելով:

Օչականը զէմ է գրական զարգացումն և հանդանակներուն, չունի բանաձուռ ոկրուները, կամ խմատասիրական տեսութիւններ: Դժգոյս է ընկերային, քաղաքական, և անտեսական վարդապետութիւններու լայն միջամտութեան, Դժգոյս է քարացած մտայնութիւններուն: Դժուար չէ մեթոտի մը կառչել, սակայն Օչականի համար մեթոտը երկասլիք սուր մըն էր որ բարեբին չա-

փոփոխ ընդունակ է մեզ չարիքի զառամելու: Աշխարհի բոլոր վառերաթուղթերը ի վիճակի չեն ոտքի հանելու գրական քննադատութիւնը, որքան ատեն որ միտքը կը գործէ թուղթերու վրայ և չի յաջողիր թափանցել կեանքի խաւերը: Հայ մատենագրութեան կառույցին համար եղած աշխատանքը պէտք է պայմանաւորութիւն մը լինէր կեանքի զգայարանքով, մեթոտի մը հնարանդելէ առաջ:

Օշական գիտէ անփոք մէկ նայուածքով գնահատել գործի մը արժէքը և տեսնել թերին: Իր կեցուածքը ժխտական է յաճախ, իր աչքը նախ թերին կը տեսնէ՝ գեղեցիկը փնտռելէ առաջ, ապա հաստատելու տեսակով մասը: Կը քայքայէ Տէմիրճիպաշեանը, կը զգենէ Զարեանը, յետոյ ըսելու համար թէ իւրաքանչիւրէն կրնայ մնալ հատոր մը: Հակառակ այս իրողութեան, ան քառասուն տարի շարունակ մեծ նախանձախնդիր եղաւ մեր գրականութեան մէջ վճռական գեղեցկութեանց յաւելումին: Ոչ մէկ ընթացիկ հիացում, պարտադրուած կարծիք և հանդիմանակ զայն չեն կրցած ընկնել, որպէսզի նահանջէ իր այս խստապահանջութեան: Իր այս նպատակին մէջ ան Քալանթարի մը պէս կրճատ, աններող և ապերասան: Կը հաւատար թէ գրական վաստակի մը դէմ իր այս կեցուածքը՝ հարազատ գեղեցկութիւնը գտնելու և փառաւորելու, աւելի կ'արժէքէ քան գովարանութիւնը արժեքին ու շարժման: Այս իրաւաստագրութեամբ կը հաւատար թէ կը ծառայէր Հայ գրականութեան իրական փառքին՝ աւելի արդիւնքով քան անոնք՝ որոնք գիտակցութեամբ կամ անգիտակցութեամբ, համաձայն իրենց հասկացողութեան, արժէքներ կը սիրէին տեսնել հոն՝ ուր անկէ չուէր կար միայն: Սակայն մարդիկ ընդունակ են յաճախ չփոթելու խստապահանջութիւնը ամբարհաւանութեան հետ, երբ իրենց որոնած գովեստը, խունկ չեն գտներ: Ամբարտաւանութեան ընդունակ են սնամէջ ուղեղները միայն: Օշականի միտքն ու հոգին հարուստ էին իշխանի մը գանձաւորանին չափ: Անշուշտ որ զինք չալածելու չափ չհանդուրժողներէն և ուրախալ փորձողներէն շատեր դիւրաւ գինքը պաշտպանողներ պիտի ըլլային, եթէ Օշական թոյլ տար ինքզինքին շոյելու անոնց փառասիրութիւնները: Հակառակ իր համեստութեան, խօսքի անկեղծ բրտութեամբ, կիրքերու թափով իրեն ճարեց դատան համբաւ մը: Մարդիկ զինքը նոյնացուցին ժխտումի առաջնորդուն՝ և զատապարտեցին իր հիմնովին ատած մեղքերուն համար: Երբուած հակացուելու որքերգութիւնը բաժինն է բոլոր մեծերուն: Մարդիկ աւելի դիւրաւ կրնան ներել մեղքը, քան չեն հանդուրժեր հանճարը: Դժուար է անոնց մարտելու իրենց միջակութիւնը: Մարդիկ միշտ պիտի տառապին ուրիշներու հասակէն երբ իրենցը չի հասնիր, պիտի խմբեն իրենց փոքր ատելութիւնները երբ հասարակաց մեծութիւն մը կործանելու վրայ է հարցը: Յետոյ չարութիւն է այս կեցուածքը զգեստաւորել խուլ և խոր հսպաշատութեան մը հեռայնագոր հաշիւներով: Չներեցին իրեն իբր գրչի ընկերները, չներեցին իրեն իր ձեռնասունները, որոնք նման ամէն աշակերտի, իրենց վարժութեան զգայութիւնները աճեցուցին, անով հարուած տալու համար վարպետին վրիպանքներուն: Բարեմտութիւն է անշուշտ երբեմն ազատագրել կեանքի գիրէն զատապարտաւանութեան, սակայն սրտառուչ առաքելութիւն է ուրացումներու մռայլ գողապարին մէջէն քալել, քննադատութեան անդաւաճան դրօշին մէջ թաղելու առաքելի իր փառասիրութիւնը: Հակառակ իր մտքի առատ տուրքերուն, չէ դատած ուրախ հունձք և անդաստան:

Երկարատեւ փորձառութիւնը, լայն ընթերցումները, իր մէջ յուսախաբութիւնները՝ մարդոց, գիրքերու, համբաւներու հանդէպ, գորողներու կեղծիքի ու սուտի անսանձ տիրապետութիւնը, հեշտադնաց հասարակ տեղիքները կը տառապեցնէին զինք, արգարացնելով իր բացասական կեցուածքը, թէ իսկ

Եւ ընմն ռահմանադանց : Հայաստանի բանաստեղծութեան հանդէպ իր կեցուածքը այս տառապանքին մէկ ճիշն է : Այս առթիւ յարուցուած տխուր աղմուկին մէջ, ոչ մէկ դրագէտ ուղեց խառնուիլ, անշուշտ ի սէր հայրենասիրութեան : Հրապարակ իջան գլխաւորաբար ամբոխավարները, Հայաստանի բանաստեղծութեան դատար պաշտպանելու համար : Ի՞նչ էր Օշականի մեղքը երբ իր բաղձանքը պահանջէր վերածած, համարձակեր էր ըսելու թէ ճմեր Հայրենիքի համայնարանին պատճական, դիտական, լեզուական, հաւաքչական աշխատանքին վրայ իմ հպարտութիւնը, հիացումը, քսան տարի առաջ ես պոռագներ եմ առանց մէկէ մը հրաւէր ստացած ըլլալու : Բայց մեր հայրենիքին մէջ ճշտորոշ գրական վաստակին վրայ իմ անտարբերութիւնը, տառապանքը, նոյնիսկ զայրոյթը, հս չեմ վարանիր նոյն անկեղծութեամբ պոռալու :

Իր սերունդի վտանգուած Օշականը արդեօք ո՞ր օրուան պիտի սպասէր իր հիացումը արտայայտելու խնդրոյ տարակալ եղող գրական վաստակին համար, ինչ որ արեւելահայ գրականութեան մեծ մշակոյթին վրայ ժամանակին իր հիացումը չէր սակարկած, վերոյիշեալ արտայայտութիւնը մատի փաթթոց ընել, խոշորցնել և վերածել քաղաքական դաւաճանութեան, բան մըն է որ չունի անուն : Սակայն մեր մէջ նման բաներ յաճախդէպ կրնան պատահիլ, երբ մարդիկ պատրուակի մը կը կռթնին, իրենց թուղթէ սաղաւարտներով և փայտէ թուրերով խիզախելու ճակատամարտներ շահած իրական հերոսին դէմ : Օշականի դէմ այս պայքարը՝ տխուր աւանդութեան մը կրկնութիւնն էր, զուտ գրական գետնի վրայ դատելով :

Օշականը չէր հաւատար մեծութիւններու առասպելին, բայց կ'զգար փոքրութիւններու կակիծը իր դէմ գաշնակցող գեոուններուն : Զեղաւ ճկուն, զործելու օրուան պահանջներուն, օրակարգերուն համաձայն : Ցաւցուց դրէի և խօսքի աքլորները և բառերու մունետիկները : Հակառակ այս իրողութեան մեծ հիացումներու գեւեղանքով մունետիկը եղաւ իրաւ արժէքները փառաւորելու մէջ : Իր գլխակորոյս աշխատանքը յանուն մեր գրականութեան, նոր ոսկեհանքերու ետեւէն իր արշաւը, շուկի պէս ընդունուեցաւ միայն ժամանակակիցներէն : Ոչ ոք, իրմէ գատ, ի վիճակի պիտի ըլլար հեղինակօրէն գծելու Համապատկերը Հայ գրականութեան : Օշական, այսպէս, իր սերունդին կէս ձրգած գործը իր լրումին տարաւ մեծ յաջողութեամբ և շքեղանքով : Անկաւ ապրեցաւ իր ժողովուրդը, գուզահեռ ակօսէ մը, ուրկէ կը հոսէր իր տառապանքը, ինչպէս յիմարու թիւնները, բայց ուր կը ծաղկէր դարձեալ ծաղիկը նուրբ զեղեցկութեանց, մեր արուեստի զանազան կերպարանքներուն ընդմէջէն : Ծառեր իր սիրունդէն իրենք գիրենք միայն ապրեցան, ոճաք ընկալչութեամբ, ուրիշներ իմացական նարկիսականութեամբ : Օշական հալածական մարդարէի մը նման ապրեցաւ իր ժողովուրդը, ծառայելով անոր արժէքներու փառաւորման գործին, բերելով վկայութիւնը իր ժողովուրդի թաքուն շնորհներու պայծառակերպման : Ան ապրեցաւ նաև պատմութիւնը իր ժողովուրդին, ոչ իրրե իրողութիւններու, պատահարներու, դէպքերու և թուականներու յաջորդական ցոյցատարաբանք մը, այլ իրրե վերացում մը, ոգիացում մը, ազատագրելով ամենէն սրբական իսկութիւններ, մտայնութիւններ, սրբութիւններ, արձանելով զանոնք իրրե անթառամ բիւռմներ մեր անցեալին :

Օշական ապրեցաւ թուրքը, ոչ միայն իրրե անանութիւն, սպանդի մեքենայ, այլ իրրե մէկ կերպարանքը մեզի քիչ ծանօթ փարթոյթներուն : Իր գործին մէջ ծանր է ուրուականը այդ գազանին, իրրե ոգի, մթնոլորտ և ապրում, որոնք շատ քիչերու զգայարանքները կը յաջողին տպաւորել : Տափառտանեան այդ անասունը դէպքերու մղումին տակ տիրական կերպարանք է իր հոգիին մէջ :

Հետևող մը չհզաւ Ծրանսական մեծ քննադատներու, Սէնթ-Պէօլի, Ֆակէի և Թէնի, որոնք իր օրերուն դադարած էին ըլլալու ուղեցոյցներ արուեստին և մտած երջանիկ քառնին մէջ, որով կը մոխրանան քննադատական ամենէն յանդուգն տեսակէտներն ու յաջողութեանքնը: Անոնք կը կարդացուէին միայն անձերու հոգեկան բաւոյններէն ներս իրենց բացած ալյապէս շահեկան, խռովիչ բուսածատներու սիրոյն: Սակայն անտարբեր չէ մնացած անոնց բնախօսական, հոգեբանական հետախոյզ հետաքրքրութիւններու նկատմամբ, որոնք կը համբնթանան կաթմելու մարդու մը կերպարանքը իր բոլոր երեւոյններուն վրայ, որոնց յօրինումին կ'իշխեն խորհրդաւոր օրէնքներ, այդ վիճակներէն հանելու արժէքը գործին: Ձերմ է նախապաշարունակէ, բայց ունի իր խտրութեան մղումները իրեն ուղեցոյց իր դատումներուն: Օշական քիչ անգամ կը զոհէ իր նախասիրութիւնները, մնացաւ ինչ և սկեպտիկ, առանց ծծել ուշիւրու մարդկային խանդաղատութիւն կաթմ: Կը պահանջէ ձեռն կատարելութիւն, լեզու, բառամթերք, պատկերներ, յօրինում, ոճ, Լ'նդունելով հանդերձ թէ թէքնիր չի կրնար պատուիրել երկ մը, եթէ ան գուրկէ իւր թէքնիր պաշտօնն է բռնել, կայունացնել իրերու անցաւորութիւնը միայն, բայց ոչ ողբն: Քննադատի միտքը հայելի մըն է ուր ամբողջ աշխարհ մը կը ցոլայ և ուրկէ կ'արտացոլայ աւելի յստակ կերպով կարելիին դէմքը:

Օշականը գեղեցիկին ու կատարելին ջատագովն է: Երբ արուեստագէտը կ'առաջնորդուի բարոյական մտածումով, կրնայ ձախողիլ: Բարոյական ճշմարտութիւն մը լոյս ընծայելու մտածումով յղացուած արուեստի գործ մը, ձգտուն բան մը ունի իր մէջ, Ասիկա բանը չէ անշուշտ թէ դրական յարարութիւն մը չկայ արուեստի և բարոյականի միջև: Պէտք չէ մոռնալ որ գեղեցիկը արդէն բարոյական աղակ մըն է բոս ինքեան: Գիտէ ոչ միայն ճաշակել նոյրը հրապոյրը գեղեցիկին, այլ մանաւանդ թմբոյնի գանձը գոյաւորող ծուծը, պեղելով անոնց խորքը, մեղի փոխանցելու իր հոգիի թրթռացումներու արձապանները:

Օշական աշխատանքի որոշ մեթոտ մը չունէր, իրականութիւնը, կ'ըսէր, աւելի հարուստ է քան աշխատանքի որոշ դրութիւն մը: Այդ շափանիչը անշուշտ արդիւնք էր իր նկարագրին, իր յառաջադրութեան մէջ հասնելու ճշմարտութեան, որ կը խուսափի յաճախ: Քննադատը ստիպուած է կոչ րնելու շափանիչ մը՝ պաշտպանելու ինքզինքը իր եսի թելադրանքներուն դէմ, որ արգելք կրնայ հանդիսանալ ճշմարտութեան հետախուզումին: Ձերմ է իր դատումներուն մէջ այն շաղկապանքներէն զոր շատ մը դրողներ մեղի կը բաշխեն առատօրէն գրողէտներու կեանքէն, գիտնալով հանդերձ թէ հեղինակին կեանքը քննադատին կրնայ մատուցանել թանկագին ճշմարտութիւններ:

Ձունէր դրական և իմացական հանգանակներ և աղանդի մը պատկանելու կաշկանդումը, այդ տեսակէտով մարդերու ամենէն անկախը և միտքերու ամենէն ազատը եղաւ, զինուած իր տաղանդով: Իր գործը յաւանութեան և հաւատքի արդիւնք մըն է: Յաւանութիւն՝ հասնելու բարձրագոյն իրականացումներու, ևրոպական մեծ ու ծանր գործերու կողքին: Հաւատքի՝ գոյաւորելով իր վիթխարի գործը, մեծ ու հետաւոր տեսիլներու հետապնդումով և անոնց հասնելու վճռակամութեամբ:

Օշական իր գործով, հետապնդումներով և ողբով, չծալլուած դրօշակ մը պիտի մնայ Հայ դրականութեան մէջ: Հրաւեր մը՝ դէպի յանդուգն վերելքներ, կոչ մը՝ երկասարգ գրողներուն՝ դէպի նոր հորիզոններ արշաւող, առանց ետև նայելու, ինչ որ բրաւ ինքը քառասուն տարիներ շարունակ:

ԵՂԻՎԱՐԴ